

ПОЗИТИВІСТСЬКА ДОКТРИНА ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ (на прикладі вчень Г. Кельзена та Г. Харта)¹

С. КАСАТКІН
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри методології
та філософії права
(Самарська гуманітарна академія, Росія)*

Об'єктом дослідження в цій статті виступає теза про правову невизначеність, що в сучасному західному правознавстві часто розглядається як елемент концептуального ядра позитивізму (поряд із тезами соціального факту, конвенціональності та розмежування моралі та права) [12; 8; 3; 4], а отже, є однією з найбільш дискусійних і значущих проблем для юридичної теорії та практики. У зв'язку з цим у статті ми звернемося до аналізу вчень двох ключових авторів юспозитивізму ХХ ст. — Г. Кельзена та Г. Харта, у працях яких зазначена теза набула свого найбільш розгорнутого вияву. Ми розглянемо запропоновані авторами трактування правової (нормативної) невизначеності, слідуючи від чистого вчення Г. Кельзена, як більш ранньої версії тези правової невизначеності, і концепції Г. Харта (інтерпретованої в світлі ідей Кельзена й у вигляді їх можливого та/або альтернативного продовження) та далі, до зіставлення позицій цих авторів і їх загальної оцінки.

Концепція права та правової невизначеності Г. Кельзена². Розвиваючи, критикуючи та переосмислюючи попередні (у тому числі позитивістські) витлумачення права та юридичної науки ХІХ ст., австрійський правознавець Ганс Кельзен (1881–1973) у першій половині ХХ ст. виступає з проектом «чистої» науки або вчення про право [19; 4; 6] — всезагальної описової морально-нейтральної теорії права, звільненої від «домішок» не лише теоретичних і практичних міркувань про належне право (від відповідних ціннісних, моральних, політичних, метафізичних та інших міркувань), а й від різноманітних причинно-фактологічних — історичних, соціологічних, психологічних тощо — аспектів дослідження суспільних правопорядків [19, с. 114 і далі; 4, р. 1 ff]. Чиста теорія розуміється Г. Кельзенем як автономізована самореферентна наукова дисципліна із власною предметністю, мовою та методологією, що використовує

¹ Переклад з російської С. Прийми.

² Слід відзначити, що у викладенні базових поглядів Г. Кельзена ми насамперед орієнтуємося на класичну концепцію автора, залишаючи за межами аналізу їх зміни у пізніх роботах мислителя [5; 7; 10].

виключно юридичні підстави та критерії при будіванні власних понять і тверджень. В її основі — трактування права як феномену Належного, а не Суцього, як деонтичного позитивного й нормативного явища, що замкнуте на собі та задає/засновує витлумачення («схему інтерпретації») всіх інших положень справ (включаючи акти людської поведінки). Унаслідок цього базовим принципом і «методологічною формою» юридичної науки у Г. Кельзена виступає положення, що відмежовується та протиставляється причинності як принципу і «методологічній формі» природничих наук. Щодо цього, навіть виступаючи описанням діючих соціальних правопорядків та експлікацією традиційних міркувань професійних юристів і методів позитивістського (догматичного) правознавства [4, р. 204–205], чиста теорія багато в чому виступає саме як конструктивна дисципліна, націлена на їх переосмислення та критику (деідеологізацію, деесенціалізацію та релятивізацію), на вироблення ідейно-методологічного та практико-лінгвістичного інструментарію найкращої (самореферентної, суворої, єдиної та несуперечливої) репрезентації систем чинного права — на створення/пошук граничної (і в певному сенсі апріорної), універсальної (чистої, формальної, застосовної до будь-якого приватного правопорядку) логіки нормативного міркування, ідеальної мови суджень про право [19; 4; 13; 20; 10].

Із цих позицій Г. Кельзен пропонує власне трактування/реконструкцію права. Відштовхуючись від неокантіанської дихотомії Суцього та Належного (природи та культури, факту й цінності тощо), вчений осмислює право як специфічний деонтичний феномен. Правова норма — це належне (його формулювання, імператив та ін.), вона визначається не через своє існування (на кшталт природних фактів), а через дійсність, тобто статус у межах — що має мінімум ефективності — соціального правопорядку. У контексті чистого вчення вона вважається Г. Кельзеном деонтичним відношенням умови та слідства, вказівкою посадовій особі застосовувати санкції у разі настання певних обставин, схемою витлумачення явищ суцього та поставлення йому нормативних характеристик і наслідків [4, ch. 1; 20; 11]. Щодо права в цілому, то в межах чистої теорії Г. Кельзена воно розуміється як примусовий нормативний порядок, ієрархія чи ступенева структура (*Stufenbau*), у межах якої кожна норма (нормативне твердження) має більш загальне/високе нормативне посилення та в підсумку підноситься до основної норми (*Grundnorm*) [4, р. 198–199]. Остання виступає у автора певною трансцендентально-логічною гіпотезою (або, як у більш пізніх працях, фікцією чи, далі, ймовірним велінням імовірного законодавця), що складає граничну точку деонтичного порядку/міркування та критерій дійсності (для) будь-якого належного йому стандарту. На думку вченого, основна норма має бути постульована з метою забезпечення несуперечливості нормативного міркування та провадження — на противагу критикованому ним виведенню Належного з Суцього (таким чином, у проекті «чистого» вчення про право основна норма констатує початок та/або межу можливих правознавчих міркувань) [4, ch. 4]. Право розглядається вченим поза зв'язком із мораллю [19, s. II; 4, ch. 2], а ключовим у праві називається саме формальний/статусний момент: визнаючи можливість або наявність змістовної дійсності положення («статичний принцип»), тобто відповідності вищій нормі за змістом, автор вважає її вторинною та контингентною стосовно формальної (структурної) дійсності («динамічний принцип»), тобто відповідності вищій нормі з точки зору формальних параметрів її створення (уповноваженості суб'єкта, форми та процеду-

ри нормотворчості), котра є необхідною для правопорядку, що надає йому якості динамічної та в певному сенсі самовідтворюваної системи [4, ch. 4].

У світлі зазначеного уявлення про системну/ієрархічну й водночас конструктивну/інтерпретативну природу права Г. Кельзен і вибудовує свою доктрину юридичної невизначеності (у тому числі стосовно судового рішення). При цьому щодо актів створення/застосування правових норм тут одночасно стверджується і теза визначеності, і теза невизначеності.

Отже, право, на думку Г. Кельзена, становить нормативний порядок — за якого дійсність («об'єктивний» чи інституціональний сенс) правової норми похідна від іншої норми вищого рівня, — а також відповідний до цього спосіб міркування та процес конструювання правових приписів. У цьому контексті судові рішення розуміється Г. Кельзеном як повноцінна частина права — індивідуальна норма, що (на кшталт загальної норми закону, проте на іншому рівні абстрактності) встановлює зв'язок розглядуваного факту та нормативного слідства, яке надається йому правопорядком [19, с. 177–178]. При цьому вчений заявляє те, що можна назвати *тезою нормативної визначеності або заданістю судового рішення*. Винесення останнього уявляється окремим випадком інтелектуальної/духовної правотворчої діяльності як руху по ланцюжку деонтичного міркування від вищої сходинки до обумовленої нею нижчої сходинки (як, наприклад, у типовій ситуації застосування й тлумачення закону, коли суддя має відповісти на питання про те, як, застосовуючи загальну норму (закон) до конкретного матеріального факту, можна дійти до відповідної індивідуальної норми (судового рішення)) [19, с. 186–188]. Судові рішення, таким чином, завжди є *довизначенням* вищих нормативних посилок, конкретизацією й індивідуалізацією правопорядку стосовно кваліфікованої предметності/подієвості, щодо розглядуваного випадку [19, с. 187–188]. При цьому, відповідно до позиції автора, зазначена детермінація може бути як формальною, пов'язаною із встановленням суб'єктів, процедур і форм створення нижчої правової норми, так і змістовною (що відповідає раніше виокремленим динамічному та статичному принципам організації правопорядку). Стосовно судового рішення, за Г. Кельзеном, застосовуються у збалансованому вигляді обидва варіанти такої регламентації [19, с. 187–188].

Теза нормативної заданості судового рішення включає у Г. Кельзена і *тезу безпрогальності права* (юридичної регламентації) і відповідно *безпрогальності нормативних підстав судового рішення*. Останнє завжди так чи інакше (юридично) нормативно задане. Ця позиція вченого, у свою чергу, базується, по-перше, на вже позначених ідеях системності/ієрархічності права (змістовній і формальній детермінації), його інтерпретативності/конструктивності; по-друге, на ідеї існування (поряд із позитивним) *негативного правового регулювання*. Якщо при позитивній регламентації право прямо забороняє той чи інший тип поведінки (пов'язуючи з ним несприятливі нормативні наслідки/санкції), то при негативній регламентації право не містить певної заборони та (виходячи з принципу «усе, що не заборонено, дозволено») тим самим допускає відповідну поведінку (встановлює адекватне їй суб'єктивне право) [4, р. 15–17].

Звідси, на думку Г. Кельзена, неможлива істинна прогалина, тобто ситуація, за якої відсутнє більше посилення юридичного силогізму (норма), що виключає розв'язання правового спору [19, с. 195–196 і далі]. Це стосується трьох класичних варіантів «прогалини», що досліджуються вченим:

1) відсутність — «непередбачуваність законодавцем» — чітко сформульованої правової норми для випадку, що розглядається (умовно, «звичайна» прогалина) [19, с. 197–198];

2) відсутність регламентації окремих технічних/процесуальних аспектів реалізації встановленої норми («технічна» прогалина) [19, с. 198];

3) наявність чітко прописаної норми, котра, однак, вважається (правозастосовцеві та ін.) несправедливою, безглуздою, непрактичною тощо (те, що пізніше отримало назву «аксіологічної» прогалини) [19, с. 196–197; 9, с. 72–75].

За Г. Кельзенем, в усіх цих ситуаціях існує лише уявна прогалина, адже в перших двох випадках відсутність детальної регламентації може бути ліквідована через звернення до інших стандартів правопорядку та через використання розсуду. У третьому ж випадку взагалі йдеться про зовнішню щодо права оцінку, котра не має юридичного значення (хоча й може відігравати важливу практико-політичну роль у правовому регулюванні) [19, с. 196–197, 198–200].

Дотримуючись тези нормативної заданості судового рішення, Г. Кельзен, у той самий час, відстоює і протилежну їй *тезу правової не(до)визначеності*. Вчений розбирає три групи ситуацій юридико-нормативної невизначеності (три групи породжуючих її причин):

1) навмисна невизначеність (яка залишена правотворчою інстанцією для подальшої конкретизації): до неї відносять випадки делегованої правотворчості, надання судді повноважень із вибору покарання в тих межах, що встановлені санкцією кримінально-правової норми, тощо [19, с. 188];

2) ненавмисна невизначеність: до такої відносять випадки незрозумілості використаних у нормі слів і фраз, невідповідності мови нормі та волі правотворчого суб'єкта, а також колізій між нормами [19, с. 189];

3) «уявна» визначеність.

Останній випадок має особливе значення, оскільки він наголошує на фундаментальності права та є найбільш показовим щодо авторської тези невизначеності права та підстав судового рішення. Хоча, як відзначалося, у межах правопорядку норми нижчого ступеня (або ж акти конструювання норм нижчого рівня) зумовлені нормами (актами конструювання норм) вищого ступеня/рівня, така детермінація, згідно з Г. Кельзенем, не має — і не може мати — абсолютного, вичерпного характеру, завжди залишаючи відкритим ціле коло питань [19, с. 187–188]. Виходячи з наведеного, причинами цього є «властивості самої норми»: залежність її реалізації від Суцього (зовнішніх обставин), неможливість (об'єктивна та суб'єктивна) для суб'єкта правотворчості заздалегідь передбачити всі можливі майбутні ситуації та, як наслідок, неможливість для норми бути обов'язковою для всіх обставин регульованого питання/розглядуваної справи. Таким чином, норма (у цьому разі вища норма, що детермінує ухвалення судового рішення) завжди є «рамкою/схемою», котра підлягає наповненню за допомогою відповідного акта, а визначеність, що, як уявляється, існує у великій множині юридичних ситуацій та утворює основу традиційної правової теорії (формалізму, догматики), є лише ілюзорною [19, с. 194–195 та ін.].

Звідси, у свою чергу, впливає низка інших положень учення Г. Кельзена:

1) авторська *теза про (суддівський) розсуд* як спосіб поведінки з правовою невизначеністю (точніше про його необхідність та повсюдне поширення) [19, с. 187–188, 193–194 та ін.];

2) теза про перетин правотворчості та правозастосування, поєднання в акті судового рішення створення індивідуальної норми та реалізації норми вищого порядку [19, с. 177–178 та ін.];

3) теза про відсутність у праві єдино правильної відповіді, а отже, про відсутність критерію/методу її ідентифікації (відбору) серед можливостей, закладених рамками норми, та про недостатність тлумачення як суто інтелектуальної (пізнавальної, логічної тощо) діяльності (відшукання та розкриття передзаданої відповіді) для належної конкретизації вищих правових норм при винесенні судового рішення (яке передбачає діалектику інтелекту й волі, логіки та політики, тобто застосування власного розсуду) тощо [19, с. 190–194].

Концепція права та правової невизначеності Г. Харта. Британський філософ права післявоєнного часу Герберт Л. А. Харт (1907–1992) розвиває близьку до кельзенівської концепцію аналітичної юриспруденції. З одного боку, Г. Харт пропонує вчення загального та морально-ціннісно-нейтрального характеру, що зосереджене на осмисленні права, як воно є, тобто на так званій «аналітичній» юриспруденції (на противагу юриспруденції «нормативній», ціннісно-ангажованій, обґрунтуванню права, яким воно має бути), з другого — розмірковує в руслі аналітичної лінгвістичної філософії, виступаючи з описанням права як феномену соціальності, як реконструкції (упорядкування) поняття права, що визнається й практикується у спільноті, на базі аналізу відповідного слововжитку [21; 2; 1; 16; 14].

Переосмислюючи погляди І. Бентама, Дж. Остіна — а така само і Г. Кельзена — в аспекті ідей філософського аналізу мови, Г. Харт будує своє вчення на базі поняття правила (*rule*), пропонуючи його відмінне тлумачення від концепції норми австрійського правознавця. Г. Харт відмежовує правило як від підкріпленого санкціями наказу суверена (за походженням, сферою поширення та змістом — правило не зводиться до встановлення обов'язку та санкції), так і від звички/поведінкового узвичаєння (за наявністю «внутрішнього» аспекту — позиції членів спільноти, які приймають правило як стандарт (власної та чужої) поведінки, підстави схвалення та осуду, — на противагу «зовнішній» точці зору спостерігача (або «бандита»/«поганої людини» (*bad man*)), який, не розділяючи норму, лише встановлює ймовірні зв'язки між її порушенням і застосуванням заходів відповідальності) [2, ch. 2–4]. У цьому контексті саме право трактується філософом як система первинних і вторинних правил, тобто норм, що покладають обов'язки, та метанорм (правил про правила), що наділяють владою, забезпечують збереження та відтворення правил першого порядку — правил визнання, зміни та (судового) рішення (*adjudication*) [2, ch. 5]. Особлива роль відводиться Г. Хартом правилу визнання (своєрідному аналогу «*Grundnorm*» Г. Кельзена): воно визначає форми правотворчості, виступає вищим і остаточним критерієм юридичної дійсності будь-якого положення/акта в системі, забезпечує прийнятну цілісність і узгодженість регулювання та, на відміну від звичайних правил, має специфічний модус існування (котрий є питанням факту, а не дійсності), що проявляється в узгодженій практиці судів і посадових осіб щодо встановлення та відтворення того, що є правом у спільноті. Саме правило визнання виступає тим соціальним (арте)фактом, який формує розрізнення правового та неправового і констатує громадський правопорядок [2, ch. 6, 5]. Подібно Г. Кельзену, Г. Харт вважає, що ідентифікація права, котре розуміється таким чином, можлива без звернення до

моралі, заперечуючи при цьому наявність (необхідного) зв'язку права з мораллю як на рівні правопорядку в цілому (критеріїв юридичного, що практикуються), так і на рівні визначення конкретної правової норми та прийняття офіційного рішення (юридична сила яких може пов'язуватися виключно з їх походженням). Водночас Г. Харт відстоює позицію «м'якого» або включаючого позитивізму (тобто «тезу включення»), допускаючи можливість існування правових систем, де відповідність норми/рішення субстанціональним цінностям або моральним принципам і обмеженням установлюється правилом визнання як підстава/критерій їх юридичної сили [2, ch. 8–9; 16].

Важливим елементом концепції британського філософа є також його вчення про правову невизначеність, причому підсумкові позиції автора багато в чому відтворюють ключові тези відповідного вчення Г. Кельзена (базуючись, проте, на інших методологічних і теоретичних підставах). За Г. Хартом, право є частково невизначеним, що обумовлено природою самої мови як діяльності, котрій — в силу соціального зв'язку знаку з референтом і різної міри стійкості/звичності ситуацій та розробленості мовних засобів — властиві ясні та граничні випадки використання знаку/терміна/правила («ядро» та «напівтінь» значення), а отже, невизначеність («відкрита структура») останніх при застосуванні щодо нових або нетипових ситуацій. Усе це породжує (для судді тощо) необхідність вибору між альтернативами, тобто використання розсуду. Г. Харт, отже, міркує так: невизначеність терміна/(юридичної) мови → невизначеність (юридичного) правила (→ невизначеність права) → судовий розсуд (обмежена чи «проміжна» правотворчість). Постійне відтворення проблемних ситуацій, не охоплених мовними ресурсами, робить розсуд неминучим (притому, що він має підрядний статус у правовій системі — за частотою та спиранням на зрозумілі випадки використання) [2, ch. 7; 18; 17; 15].

На продовження свого базового міркування Г. Харт вказує на соціальну/юридичну виправданість судового розсуду (попри його недоліки і можливі крайнощі), пов'язану із загальними функціями права — здійсненням суспільних цілей та цінностей у різноманітних та змінюваних умовах: обмеження розсуду здійснюється тут через належне поведіння з невизначеністю, підтримання рівноваги між потребою в передумовці чітких інструкцій щодо поведінки та потребою у відстроченому розв'язанні проблем, що адекватно вирішуються лише у разі їх виникнення у конкретних умовах [2, p. 129–131 ff].

Позитивістський погляд на правову невизначеність: порівняння позицій Г. Кельзена і Г. Харта. З усього вищенаведеного видно, що обидва автори заявляють подібні позиції, розділяючи низку положень юспозитивістської концепції невизначеності. Зокрема, і Г. Кельзен, і Г. Харт:

- 1) визнають неминучість невизначеності у праві;
- 2) трактують невизначеність як питання ступеня (для Г. Кельзена правова норма визначає «рамку», всередині якої можливі різноманітні рішення, для Г. Харта визначеність пов'язана із зрозумілим випадком слововживання («ядром» значення), а невизначеність пов'язують із випадком проблемним, граничним («напівтіню»));
- 3) виокремлюють подібні фактори, що обумовлюють невизначеність (наприклад, властивості нормативного інструментарію, базові обмеження у знанні/передбаченні факту та в досягненні мети в непередбачених обставинах, випадки навмисної невизначеності/відкритості регулювання тощо);

4) вказують на існування та необхідність розсуду в праві, а отже, на використання аргументів, так чи інакше «зовнішніх» щодо чинного права;

5) допускають відсутність єдино правильного результату справи (для Г. Харта — у деяких випадках, для Г. Кельзена — в усіх) і вказують на відповідні повноваження посадових осіб у винесенні (остаточного) рішення.

Незважаючи на це, у поглядах Г. Кельзена і Г. Харта існують і значні розбіжності. Так, автори розрізняються:

1) у методологічних проектах обґрунтування позитивістського бачення права (нормативна наука про право у Г. Кельзена, що реконструює логіку (апріорну «методологічну форму», ідеальну мову) нормативного міркування, притаманні їй можливості та обмеження; і описове вчення про право у Г. Харта, що реконструює ключові елементи його поняття та досліджує відповідні соціальні практики);

2) у розумінні витоків правової невизначеності («відкрита структура» мови у Г. Харта та радше плюралістичне витлумачення причин невизначеності у Г. Кельзена, де, з одного боку, лінгвістична відкритість є лише одним із джерел нормативної невизначеності, з другого — на роль базової/інтегральної основи останньої претендують властивості самої правової норми);

3) в обумовлених цим наслідках для права, у мірі радикалізації правової невизначеності (невизначеність як питання ступеня/вжитку у Г. Харта і як ілюзорність, самообман у Г. Кельзена);

4) у характеристиці регулятивних властивостей норми та в оцінці поведінки, що відповідає нормі (якщо для Г. Харта правова поведінка традиційно задається правилом і базується на зрозумілих/типових випадках його розуміння та здійснення, то Г. Кельзен не заявляє подібних тез, наголошуючи лише на існуванні певних обмежень, що можуть мати мінімальний/гранично загальний характер і не бути скільки-небудь значущими для детермінації дій);

5) у співвіднесенні з сучасними суперечками про правову невизначеність (якщо Г. Кельзен критикує традиційний формалізм/юриспруденцію понять і частково американський правовий реалізм/нормативний скептицизм, намагаючись зайняти найбільш абстрактну, універсальну позицію, то Г. Харт сперечається не лише з формалізмом і з різними версіями скептицизму, а й із доктринами природно-правового толку (ідеями Л. Фуллера, Р. Дворкіна та ін.), відстоюючи щодо них «серединну» чи помірну точку зору).

Ці та інші розбіжності у поглядах авторів, з одного боку, породжують різні акценти в їх теоретичних студіях та різний ступінь їх практичної, політико-ідеологічної та соціокультурної застосовності, а з другого — обумовлюють їх відому взаємодоповнюваність у межах загального (і позитивістського) бачення права та юридичної невизначеності (навіть незважаючи на те, що пізніша концепція Г. Харта уявляється більш адаптованою до альтернативних трактувань правової невизначеності та розсуду другої половини ХХ ст., що є критичними стосовно доктрини юспозитивізму).

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Hart H. L. A. Essays in Jurisprudence and Philosophy* / H. L. A. Hart. — Oxford, 1983.
2. *Hart H. L. A. The Concept of Law* / H. L. A. Hart. — 2nd ed. with Hart's Postscript / Eds. P. Bulloch, J. Raz. — Oxford, 1994.

3. *Himma K. E.* Judicial Discretion and The Concept of Law / K. E. Himma // Oxford Journal of Legal Studies. — 1999. — Vol. 19. — Pp. 71 ff.
4. *Kelsen H.* General Theory of Law and State / H. Kelsen. — Cambridge, Ma., 1949.
5. *Kelsen H.* General Theory of Norms / H. Kelsen. — Oxford, 1991.
6. *Kelsen H.* Pure Theory of Law / H. Kelsen. — 2nd revised. — Berkeley, CA., 1970.
7. *Paulson S. L.* Kelsen's Legal Theory: The Final Round / S. L. Paulson // Oxford Journal of Legal Studies. — 1992. — № 12. — Pp. 265–274.
8. *Алекси Р.* Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму) / Р. Алекси. — М., 2011. — 192 с.
9. *Альчуррон К. Э.* Нормативные системы / К. Э. Альчуррон, Е. В. Булыгин // «Нормативные системы» и другие работы по философии права ; под ред. Е. Н. Лисанюк. — СПб., 2013.
10. *Антонов М. В.* Чистое учение о праве: варианты перевода и интерпретации / М. В. Антонов // Рос. ежегодник теории права. — 2011. — № 4. — С. 512–524.
11. *Антонов М. В.* Язык правовой доктрины (в правовой концепции Ганса Кельзена) / М. В. Антонов // Знаково-символическое бытие права. XI Спиридоновские чтения. — СПб., 2013. — С. 181–199.
12. *Дворкин Р.* О правах всерьез / Р. Дворкин. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. — 392 с.
13. *Иештедт М.* Введение в чистое учение о праве Ганса Кельзена / М. Иештедт // Рос. ежегодник теории права. — 2011. — № 4. — С. 531–569.
14. *Касаткін С. М.* Позитивізм у англо-американській філософії права. Вчення Герберта Л. А. Харта / С. М. Касаткін // Філософія права і загальна теорія права. — 2013. — № 1. — С. 300–313.
15. *Касаткин С. Н.* «Злоупотребление логикой» в судебном решении: полемика формализма и реализма в интерпретации Г. Л. А. Харта / С. Н. Касаткин // Проблемы методологии и философии права: сб. статей междунар. кругл. стола / под общ. ред. С. Н. Касаткина. — Самара, 2014. — С. 78–86.
16. *Касаткин С. Н.* Постскрипtum к «Понятию права» Герберта Л. А. Харта / С. Н. Касаткин // Рос. ежегодник теории права. — 2008. — № 1. — С. 753–785.
17. *Касаткин С. Н.* Проблема нормативных оснований судебного решения: концепция правовой неопределенности Г. Харта и ее критики / С. Н. Касаткин // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Міжнародного «круглого столу». — Львів, 2013. — С. 220–240.
18. *Касаткин С. Н.* Проблема судейского усмотрения в полемике Харта и Дворкина: линии аргументации и методологические истоки спора / С. Н. Касаткин // Правоведение. — 2012. — № 3. — С. 11–34; № 4. — С. 10–33.
19. *Кельзен Г.* Чистое учение о праве: введение в проблематику науки о праве / Г. Кельзен // Кельзен Г. Чистое учение о праве, справедливость и естественное право. — СПб., 2014. — С. 107–240.
20. *Полсон С.* Нормативизм Ганса Кельзена / С. Полсон // Правоведение. — 2012. — № 6. — С. 158–175.
21. *Харт Г.* Позитивизм и разграничение права и морали / Г. Харт // Правоведение. — 2005. — № 5. — С. 104–136.

Касаткін С. М. Позитивістська доктрина правової невизначеності (на прикладі вчень Г. Кельзена та Г. Харта)

Анотація. Стаття присвячена характеристиці позитивістської концепції правової невизначеності ХХ ст. Така концепція розглядається на базі вчень про право та невизначеність двох стовпів позитивізму: Ганса Кельзена та Герберта Харта.

У статті систематизуються їхні відповідні погляди, даються їх порівняльний огляд і оцінка.

Ключові слова: юридичний позитивізм, правова невизначеність, прогалина у праві, судовий розсуд, Г. Кельзен, Г. Харт.

Касаткин С. Н. Позитивистская доктрина правовой неопределенности (на примере учений Г. Кельзена и Г. Харта)

Аннотация. Настоящая статья посвящена характеристике позитивистской концепции правовой неопределенности XX ст. Такая концепция рассматривается на базе учений о праве и неопределенности двух столпов позитивизма: Ганса Кельзена и Герберта Харта. В статье систематизируются их соответствующие взгляды, даются их сравнительный обзор и оценка.

Ключевые слова: юридический позитивизм, правовая неопределенность, пробел в праве, судебское усмотрение, Г. Кельзен, Г. Харт.

Kasatkin S. Positivist Doctrine of Legal Indeterminacy (Basing on Conceptions of H. Kelsen and H. Hart)

Summary. The article is focused on the XX century positivist conception of legal indeterminacy. This conception is examined on the grounds of doctrines about law and indeterminacy proposed by the two leading figures in positivism: Hans Kelsen and Herbert Hart. Their relevant views are systematized and a comparative consideration and assessment is given.

Key words: legal positivism, legal indeterminacy, legal gap, judicial discretion, H. Kelsen, H. Hart.